

Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі керуен жолдары

©2021 ж. Манапова Ә.М.

Keywords: archaeology, A.Kh. Margulan, caravan routes, Central Kazakhstan, Betpakdala, settled culture, Middle Ages

Түйін сөздер: археология, Ә.Х. Марғұлан, керуен жолдары, Орталық Қазақстан, Бетпакдала, отырықшы мәдениет, орта ғасыр

Ключевые слова: археология, А.Х. Маргулан, караванные пути, Центральный Казахстан, Бетпакдала, оседлая культура, средневековые

Aliya Manapova¹

¹Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Archaeology Institute, Almaty, Kazakhstan. E-mail: merekeevna@mail.ru

Caravan routes in the works of A.Kh. Margulan

Abstract. The article analyzes the results of archaeological research of A.Kh. Margulan on the study of caravan routes. In 1946, under the leadership of A.Kh. Margulan, the Central Kazakhstan archaeological expedition was created. Alkey Kh. walked along the ancient trade roads and nomadic routes of Kazakhstan, found archaeological sites in the vast desert steppes, studied them from a scientific point of view and became known to the world of science. He was able to use materials found during exploration and excavation, in combination with written and literary data, and legends. Attached to each monument are detailed descriptions, references to the works of researchers. During the analysis of the scientific works of Alkey Margulan, you can get answers to all the questions that arose around the monuments of Kazakhstan from the Stone Age to the late Middle Ages. The caravan routes he explored along Betpakdala are “Khan zholy”, “Karkaraly zholy”, “Uanas zholy”, “Zhety konyr zholy”, “Sary su zholy”. These are well-known roads that previously connected with the southern regions of Central Kazakhstan, Irtysh, Siberia, strengthened cultural and trade relations between them. The scientist noted that for the caravan passing between the Kypchak steppes and the Syrdarya cities, the Zhetykonyr oasis was a resting place. In the culture of the region's population, many factors were of great importance, including the seasons, the situation with pastures, the calculation of routes and their length.

For citation: Manapova A. Caravan routes in the works of A.Kh. Margulan. *Kazakhstan Archeology*. 2021, 4 (14), 50–63 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2021.4.14.50.63](https://doi.org/10.52967/akz2021.4.14.50.63)

Манапова Әлия Мерекеқызы¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: merekeevna@mail.ru

Аннотация. Мақалада Ә.Х. Марғұланның керуен жолдар бойынша археологиялық зерттеулерінің нәтижелері сараланады. 1946 жылы Ә.Х. Марғұланның басқаруымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы күрүлди. Әлкей Хақанұлы Қазақстан жеріндегі көне сауда жолдары мен көш соқпақтарын бойлай өтіп, кен байтак шөлді далалардан, құлазыған күмдердан археологиялық ескерткіштер тауып, оларды ғылыми түрғыда жан-жақты зерттеп, ғылым әлеміне белгілі етті. Ол барлау және қазба жұмыстары кезінде табылған материалдарды жазба және әдеби деректермен,

аңыз әңгімелермен үштастыра отырып пайдалана білді. Әр ескерткішке жан-жақты сипаттама беріп, өзіне дейінгі зерттеушілер еңбектеріне сілтеме жасап салыстырмалы түрде өз ойын жеткізіп отырган. Әлкей Хаканұлының ғылыми еңбектерін сарапау барысында оның еңбектерінен тас дәуірінен бастап кейінгі орта ғасырларға дейінгі Қазақстан ескерткіштері төңірегінде туындаған барлық сұрақтарға жауап алуға болады. Оның зерттеген керуен жолдары Бетпақдала бойымен өтетін: «Хан жолы», «Қарқаралы жолы», «Уанас жолы», «Жетіқоңыр жолы», «Сарысу жолы». Бұлардың барлығы бүрін онтүстік өлкелермен Орталық Қазақстанды, Ертіс бойын, Күнбатыс Сібірді байланыстырып, олардың арасында мәдени, сауда қарым-қатынастарын күштейтуде маңызды болған белгілі жолдар. Фалым қыпшақ даласы мен Сырдария қалалары арасында жүріп өтетін керуен үшін Жетіқоңыр оазисі демалып, тоқтап өтететін орны болғандығын, көшпенділердің жайылымды жыл мезгілдеріне қарай өз өмірлеріне орайластырып, көш жолдарының бағыттарын, ұзактығын есептеп анықтағанын атап өтеді.

Сілтеме жасау үшін: Манапова А.М. Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі керуен жолдары. *Қазақстан археологиясы*. 2021. № 4 (14). 50–63-бб. DOI: [10.52967/akz2021.4.14.50.63](https://doi.org/10.52967/akz2021.4.14.50.63)

Манапова Алия Мерекеевна¹

¹кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан. E-mail: merekeevna@mail.ru

Караванные пути в трудах А.Х. Маргулана

Аннотация. В статье проанализированы результаты археологических исследований А.Х. Маргулана по изучению караванных путей. В 1946 г. под руководством А.Х. Маргулана была создана Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция. Алкей Хаканович прошел по древним торговым дорогам и кочевым путям Казахстана, нашел археологические памятники в бескрайних пустынных степях, изучил их с научной точки зрения и они стали известны в мире науки. Он умел использовать материалы, найденные при разведке и раскопках, в сочетании с письменными и литературными данными, легендами. К результатам исследования каждого памятника прилагаются подробное описание, ссылки на труды предыдущих исследователей. В ходе анализа научных трудов Алькея Хакановича можно получить ответы на многие вопросы, которые возникают вокруг памятников Казахстана от эпохи камня до позднего средневековья. Исследованные им караванные пути, проходящие по Бетпақдале: «Хан жолы», «Қарқаралы жолы», «Уанас жолы», «Жеті қоңыр жолы», «Сары су жолы». Это известные дороги, которые ранее связывали с южными регионами Центральный Казахстан, Иртыш, Западную Сибирь, укрепляли культурные и торговые отношения между ними. Ученый отмечал, что для каравана, проходящего между кыпчакскими степями и Сырдарыинскими городами, оазис Жетыкоңыр был местом отдыха. В культуре населения региона большое значение имели многие факторы, в том числе – времена года, ситуация с пастбищами, расчет маршрутов и их протяженность.

Для цитирования: Манапова А.М. Караванные пути в трудах А.Х. Маргулана. *Археология Казахстана*. 2021. № 4 (14). С. 50–63 (на каз.яз.). DOI: [10.52967/akz2021.4.14.50.63](https://doi.org/10.52967/akz2021.4.14.50.63)

Kipicne

Ә.Х. Марғұлан өз зерттеулерінде кең ауқымды аймақтарды ғана емес, хронологиялық шенбери ежелгі дәуірден этнографиялық кезенге дейінгі ескерткіштерді қамтыды. Оның ғылыми ізденістерінің нәтижесінде

Қазақстанда археологиялық және этнографиялық зерттеулердің берік іргетасы қаланып, Қазақстанда іргелі көне мәдениеттердің ізі табылды. Ә.Х. Марғұланның негізгі ғылыми зерттеу жұмысы көне мәдени ескерткіштерге өте бай, бірақ шын мәнінде әлі толықтай зерттелмей келген Орталық Қазақстанмен тікелей байланысты болды.

Казақстан жерінде тіршіліктің, ежелгі мәдениеттің болғандығын, бірақ әртүрлі жағдайларға байланысты олар үзіліп, ежелгі қоныстарды құм басқанын ғылыми түрғыда анықтап, өз еңбектерінде талдап, жүйелеп берді.

Казақстан жеріндегі көне сауда жолдары мен көш соқпақтарын бойлай өтіп, кең байтақ шөлді далалардан археологиялық ескерткіштер тауып, ғылым әлеміне белгілі етті.

Зерттеу әдістері

Мақала Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының барлау және қазба жұмыстарының нәтижесі негізінде жазылып, әр жылдары жарияланған Әлкей Хақанұлының еңбектері сарапталып, талданды. Ортағасырлық керуен жолдарын сипаттап жазған еңбектері, архив мәліметтерін қолдануы зерттеу әдістері ретінде басшылыққа алынды.

Талқылау

Ә.Х. Марғұлан археология ғылымының барлық дерлік мәселелеріне тоқталып өтіп, өзінен кейінгі зерттеушілерге археология ғылымының дамуы үшін теориялық бағыт – бағдар көрсетіп кеткен ғұламаған.

Әлкей Хақанұлы Ленинград, Орынбор, Омбы, Қазан, т. б. қалалардың архивтерінен, кітап-

ханаларынан ортағасырлық саяхатшылар мен галымдардың зерттеулерін, XVII–XIX ғғ. Еуропа мен Ресей шенеуніктерінің, әскери қызметкерлерінің жазба деректерін жинастырып сарапады. Барлау және қазба жұмыстары кезінде табылған материалдарды жазба және әдеби деректермен, аныздармен ұштастыра отырып пайдалана білді. Әр ескерткішке жан-жақты сипаттама беріп, өзіне дейінгі зерттеушілер еңбектеріне сілтеме жасап салыстырмалы түрде өз ойын жеткізіп отырган.

Бұл жайында ол өзінің естелігінде: «Менің көп білім алған жерім – ең алдымен Академияның кітапханасы, Салтыков-Щедрин атындағы кітапхана, Академияның архиві, Күншығысты зерттеу институтының кітапханасы, оның қолжазба бөлімі, толық жатқан басқа архивтер, бұларда Қазақстан туралы өте бай кітаптар, қолжазбалар жиі кездеседі. Онда сақталып жатқан кітаптардың аса бір бағалысы – XVIII ғасырда баспадан шыққан, Академия гимназиясының оқытушысы инспектор Бакмейстердің жазбалары (1779 ж.).» [Марғұлан 2007: 46], – деп атап өтіп, Күншығыс институтының екінші курсында оқып жүргеннен бастап профессор С.И. Руденконың басқаруымен құрылған экспедиция жұмысына 1926 жылдан 1930 жылға дейін қатысқанын, қаншама жаңалықтар тауып, қаншама білім алғанын, экспедиция барысында Жем, Сағыз, Маңғыстау алабының мәдениет мұрасы, соның ішінде – сәулет өнері, әрбір өзеннің бойындағы әдемі құлпытастар, күмбездер, кешендер, сағана тамдарды кездестіргенін жазады.

1946 жылы тікелей Ә.Х. Марғұланның ұйымдастыруымен Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы құрылды. Аты Орталық Қазақстан деп аталағанмен экспедиция Қазақстанның барлық аймағында зерттеу жүргізді [Манапова 2018: 50]. Қазақстан территориядагы көшпелі мал шаруашылығымен кезектесіп жүрген ертедегі тұрғылықты елді мекен тарихын зерттеу (VI–VII ғ.); туыстық – патриархалды құрылыштың таралу кезеңіндегі қола және ерте темір дәуіріндегі мәдениет ескерткіштерін зерттеу; адамзаттың ежелгі тарихы – палеолит пен неолитті [Маргулан 1948а: 3–32] зерттеу сияқты бірнеше мәселені мақсат етіп қойды. Алғашқы жылғы экспедиция құрамында: ғылыми қызыметкерлер Ә.Х. Марғұлан мен Г.И. Пацевич, суретші Ш. Кутходжин және ҚазССР Министрлер кеңесі жаңындағы архитектура мәселесі жөніндегі бөлімнің фотографы болды [Маргулан 1948б: 119].

Осы мақсаттарды іске асыру үшін Қаратай жотасының солтүстік беткейлерін және онтүстікте Шу, Сарысу өзендерінің төменгі ағысы, шығысында Шыңғыс жотасының етегі, солтүстігінде Нұра өзенінің төменгі ағысы мен Қорғалжын өзенінің жағалауы, батысында Ембі, Сағыз, Елек өзендері бассейндерін қамтыған өте үлкен аумақты зерттеді. Салыстырмалы тұрде қарағанда аз уақытта экспедиция солтүстік және солтүстік-батыс Бетпақдаладан бірнеше ірі қорымдар тобын тауып, оларды ғылыми айналымға енгізді [Кадырбаев, Курманкулов 1992: 11]. Сонымен қатар неолит дәуірінің тұрағын, бегазы-дәндібай және андрон мәдениетінің қоныстары мен

корымдарын, б.д.д. VII–I ғғ. жерлеу құрылыштарын және V–VIII ғғ. қорғандарын, тас мүсіндер мен ортағасырлық керуен жолдарын, VIII–X ғасырлардағы тастан қаланған архитектураның ескерткіштері және ортағасыр қалаларын, XIII–XIV ғғ. мавзолейлер мен XIV–XIX ғғ. қазақ құмбездерін ашты және қазба жұмыстарын жүргізді [Акишев 1967: 71].

«Орталық Қазақстандағы археологиялық барлау» деген мақаласында: Ә.Х. Марғұлан 1946 жылғы экспедиция жұмысы алдағы жылдарда жүргізілетін түбекейлі зерттеулердің басы ғана деп атап өтті. Экспедицияның міндепті жойылудың алдында тұрған ескерткіштерді, ежелгі көш жолы ауданындағы отырықшы мәдениеттің таралуын анықтау болды. Сарысу өзені бассейнін, Жезді және Қенгір өзендері бойын, Ұлытау және Жезқазған аудандарын, Жетіқоңыр оазисімен қоса кең көлемде, Шу өзенінің төменгі ағысын ішінәра қамти отырып, онтүстіктен солтүстікке қарай ежелгі керуен жолдары өтіп жатқан Қаратаудың солтүстік жазығындағы көшпелі және жартылай жер игерумен айналысушылардың ескерткіштерін зерттеуге көніл белуді мақсат етті. Сарысу өзенінің анғары, Қенгір өзенінің құймасы мен Шу өзенінің төменгі ағысында ежелгі көшпенділердің ескерткіштері мен отырықшы егіншіліктің қалдықтары жиі кездеседі. Қорсетілген аудандардың ескерткіштерінің түрлері – қорғандар, су құбырлары, қыстақ типтес жартылай отырықшы елді мекендердің қалдықтары, қала қалдықтары, архитектуралық құрылыштар болды. Ерекше көзге түсsetіндері

Орталық Қазақстанның обалары дей келе, олар негізінен бес оба, үш оба және жалғыз оба болып топтасып, суга жақын жазықтарда орналасқан [Маргулан 1948б: 121], – деп сипаттады. Орталық Қазақстанның обалары Жетісу мен Алтай обаларымен салыстырғанда көлемі жағынан кішірек болғанымен, әртүрлігімен ерекшеленетіндігін атап көрсетті. Сонымен қатар ғалым өкінішке орай, Орталық Қазақстанның обаларының ішінен ешкім тиіспеген, тоналмаган обалар аз кездесетінін, көшілігі ойылып алынған шұңқырдың түбінде жатқандығын жазды.

Ғалымның жер жағдайын, тарихи топографияны жетік білгендейдігінің де көп пайдасы тиді. Ол алғашкы жылдары өзен-көл жағалауларын, ағашы көп, шебі шүйгін, сұзы мол бұлақтары бар тау аңғарларын байыптап қарап, ертеде кен өндіріп, мыс, алтын, күміс балқытқан орындарды назарынан тыс қалдымаган.

Әлкей Хақанұлының осы жылдары тағы бір көңіл бөлген ескерткіші Орталық Қазақстанның ежелгі көшпенделерінің «тас балбалдары» болды. Олар Ұлытауда, Қенгір өзенінің жоғарғы ағысында, Арғанаты алаңында көтеп кездеседі. Қ.И. Сәтбаевтың анықтауынша, тас балбалдар қызығылт құмтастан жасалған. Экспедиция Ұлытау мен Қенгір өзенінің жоғарғы ағысынан бірнеше тас балбал анықтады [Маргулан 1948б: 124], – деп жазып, ары қарай осы балбалдарға тоқталып өтеді. Орталық Қазақстанның материалдық мәдениеті ескерткішінің қызықтысы және көп кездесетін петроглифтер немесе тастағы суреттер, – деп тастағы суреттерге де жан-

жақты тоқталады. Ежелгі көшпенде тайпалардың тасқа салынған рулық таңбаларын петроглифтермен тығыз байланыста, – дей келе экспедиция жолында рулық таңбалардың көп кездескенін, олардың әр алуандығын атап өтті [Маргулан 1948б: 121]. Сонымен қатар Орталық Қазақстанның әртүрлі ежелгі ескерткіштерін зерттеумен қатар, ежелгі архитектуралық құрылыштар – мазарлар, мавзолейлер, мешіттер және т. б. Сарысу және Қенгір өзендерінің бассейндеріндегі архитектуралық ескерткіштердің негізгі екі түрі: исламға дейінгі архитектуралық құрылыштар және ислам кезеңі кезіндегі ескерткіштерінің әрқайсына жекелей тоқталған.

Осы жылы ежелгі керуен жолының бойында жатқан отырықшы мәдениет қалдықтарын зерттеу мақсатымен Қаратаудың солтүстік беткейі мен Шу өзенінің төменгі ағысында барлау жүргізіп, Тарсатөбе, Созак, Бабата, Шолаққорған, Құмкент, Саудакент, Құлтөбе, Ақтөбе, Ақсұмбे атты көне қалаларды және атақты Ақсұмбे мұнарасын зерттеді. Ә.Х. Марғұлан Қаратаудың солтүстік беткейіндегі қалалардың тарихи-топографиялық жобасын туғырғып, Құмкент қаласын жазба дөректегі Кинкат (Кинчат) қаласымен баламалады. Жүргізілген зерттеу кезінде Ә.Х. Марғұлан ежелгі отырықшы мәдениеттің шекарасы Қаратаудың солтүстігінде, Шу, Сарысу өзендерінің төменгі ағысына және Жетіқоныр төңірегіне дейін созылып жатқанын көрсетті [Елеуов 2001: 22].

Тақырыпқа арқау болып отырған ортағасырлық керуен жолдарын зерттеуде Әлкей Хақанұлының еңбегі

ерекше көңіл аудараптық. Осы мәселені ғалым Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының 1947 ж. жұмысының есебі деген мақаласында Қыпшақ даласы мен Сырдария қалалары арасында жүріп өтетін керуен үшін Жетіқоңыр оазисі демалып тоқтап өтететін орны болғандығын, көшпенділердің жайылымды жыл мезгілдеріне қарай өз өмірлеріне орайластырып, көш жолдарының бағыттарын, ұзақтығын есептеп анықтағанын атап көрсетті. Қысты көшпенділер онтүстікте Сарысу, Талас, Шу өзендерінің аңғарында және Қаратая тауының етегінде өздерінің ауылдары мен қалаларында тұрды. Ал көктем шығысымен олар қыстаудан малдарын айдан солтүстікке қарай Сарысу, Есіл, Тобыл, Нұра өзендері аңғарына Орталық Қазақстанның сайын даласына қарай көшті, – деп ғалым жер жағдайын, көшпенділер өмірін жақсы білетіндігін тағы да дәлелдей түсті. Фасырлар бойы қалыптасқан елдің климаттық және табигатпен байланысты көш жолы Қазақстан мен Орта Азия территориясының тұрғындарының барлық көшпенді тайпалары мен халықтары тәжірибесінде қолданылды. Меридиналды көш жолы Сарысу мен Шу өзенінің төменгі ағысы бассейндерінде орналасқан аудандардағы материалдық өндірістің дамуында өз үлесін қосқандығын атап көрсетті [Маргулан 1949а: 29].

«Бетпақдала шөлін тарихи-географиялық зерттеу аумақта онтүстікten солтүстікке қатынайтын бірнеше магистралды жолдың болғанын анықтауға мүмкіндік берді, олардың белгілері тапталған жолдар, жол бойындағы құдықтар, мола үстіндегі ескерткіштер, жол белгілері

немесе белгі беру орындары осы уақытқа дейін сақталған. Ең шеткі шығыс жолы ертеде Талас өңірін Ертістегі қимақ елді мекендерімен жалғастырды, Қарқаралы, Ақсу, Мойынты, Бетпақдаланың солтүстік шығыс аудандары арқылы өтіп Ертіс жағалауына дейін жетті.

Екінші жол ежелгі Құмкенттен Нұра өзенінің төменгі ағысына дейін, одан кейін Есілді бойлай қимақтардың соңғы елді мекендері орналасқан Ертістің төменгі ағысына дейін жетті.

Ушінші жол Түркістан мен Сығанақтан шығып екі саламен, біріншісі Нұраның төменгі ағысына, ал екіншісі Көкмұрын-Еспе-Кендірлік-Жетіқоңыр арқылы Ұлытауга тарады. Жетіқоңырда батыс саласы Қаражар-Ұлытау-Торғай және Жиделіқоңыр-Аралтөбе-Төгіскең-Қайыпата-Көнек-Қарағаш-Қорғалжын болып тағы бөлінді. Есіл бойын бойлай бұл жол Ертіске дейін жетті. Жаздың ыстық аптabyнда керуендер Бетпақдаланың ортасымен жүре алмады. Мұндай кездे олар Сарысу, Қенгір өзендерін бойлай ұлken жолмен жүрді. Жол Сырдариядағы Жанкент және Сығанак қалаларын Сарысу, Қенгір, Есіл, Нұра өзендері аңғарларында орналасқан қыпшақтардың елді мекендерімен және көштерімен жалғастырды. Тағы бір керуен жолы Жанкент, Сығанақтан және Сарысу өзенінің төменгі ағысынан бастап Бұлғар жері онтүстік Оралға өтті. Осы жолдың бойымен Созак, Құмкент, Саудакент арқылы Іле өңіріне Рубрук жүріп өткен. Бетпақдаланың әртүрлі аудандарын қиып өткен бұл жолдар онтүстікегі қалаларды солтүстікегі Есіл, Тобыл, Ертіс өзендеріндегі солтүстік аудандармен жалғап, жандандырды», – дей келе X–XI ғғ. саяхатшылары

мен географтардың мәліметтерінен үзінділер келтіре отырып [Маргулан 1949а: 29], Орталық Қазақстанның ежелгі топонимикасына ежелгі авторлардың сілтемелері өте маңызды деп атап өтті.

Келесі керуен жолдарын жаңақты талдап жазған «Древние караванные пути через Бетпақдала» деген мақаласы 1949 ж. жарияланды. Мақаланы Қазақстанның қызықты және құпияға толы шөлі Бетпақдаланы Орталық Азияның атақты шөлдерімен (Гоби, Алашань, Цайдам) салыстырумен бастаған. Және осы шөлді даланың ғасырлар бойы адамзатқа өзінің қатал табигатымен, судың жоқтығымен қорқынышты болып келгенін. Сондықтан да Бетпақдала аталуын атап өтті. Бетпақдаламен жаздың ыстық айларында өту мүмкін емес тігін, кейде қайғылы жағдаймен аяқталатындығын, Бетпақдаламен ерте көктемде немесе күздің аяғына қарай жаңбырлы кезде өту керектігін түсіндіріп өтті.

Оның зерттеген керуен жолдары Бетпақдала бойымен өтетін бірнеше керуен жолдары: «Хан жолы», «Қарқаралы жолы», «Ұанас жолы», «Жетіқоңыр жолы», «Сарысу жолы». Бұлардың барлығы бұрын онтүстік өлкелермен Орталық Қазақстанды, Ертіс бойын, Құнбатыс Сібірді байланыстырып, олардың арасында мәдени, сауда қарым-қатынастарын күшайтуде маңызды болғаны белгілі жолдар. Сондай жолдың енді бірі Сырдария өлкесінен Торғай бойына, Онтүстік Оралға дейін созылып жатататын [Маргулан 1949б: 69].

Ә.Х. Марғұлан Тараздан шыққан керуен жолы Оқкүм, Қызылқорғанды басып өтіп Болаттауга

барғанда Карқаралы мен Хан жолдарына қосылған дейді. Бұл пікірлерді М. Елеуов қолдай отырып кимақ жолының бағытын Тараздан солтүстікке бет алған қимақ жолы Қоңыртөбе, Шөлтөбе, Кавакеттегі елді мекен арқылы Қонысбай, Оқкүм, Төртқұл, Ынтымақ, Шаруашылық, Байжантөбе қалалары мен елді мекендерінен өтіп Ұланбел өткеліне барғанда, Шу керуен жолын кесіп өтіп Шудың оң жағасына шыққан, онан әрі Қызылтұз шатқалы, Ұзынтау, Ақбастау, Сарқөл шатқалдары арқылы өтіп Болаттауга барғанда, Хан жолы мен Қарақаралы жолына қосылған деп көрсетеді [Елеуов 1999: 19].

Озінің керуен жолдары жөніндегі мақаласында ғалым «Хан жолы» жөнінде былай деп жазады: XVIII ғасырдан бастап бұл керуен жолы «Хан жолы» деп аталады [Маргулан 1949б: 69]. Бұл атау Ұлы жуз бер Орта жүзді біріктіру үшін өзінің сарбаздарымен бірге қазақтың ханы Абылайдың осы керуен жолымен жүріп өтуімен байланысты. Тарихи деректерде Абылайдың Жетісуга келуі 1753 жыл деп жазылған. Сонымен қатар осы керуен жолы етегімен өтетін Хантау тауының атауы да осыған байланысты қойылған. Орта ғасырларда бұл жол экономикалық маңызы зор жол болды. Осы жол арқылы Шу және Талас өзендерінің аңғарынан Орталық Қазақстанның далаларына және Есіл, Тобыл, Ертіс бойы қалаларына сауда байланысы жалғасты, онтүстіктен Ірбіт, Петровпавл және Түмен жәрменкелеріне көптеген керуендер өтті. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап бұл керуен жолы жандана түсті. Осы керуен жолы арқылы Қоянды, Ақмола, Атбасар, Әулиеата және Пішпекте (Фрунзе) жи-

былып тұратын жәрменкелерге сансыз ағылған керуендер қатынап тұрды. Топографиялық жағынан «Хан жолы» басқа Бетпақдала арқылы өтетін керуен жолдарына қарағанда ынғайлы жол болды. Оның әр жиырма бес – отыз шақырымынан жер асты сүйн алуға болады [Маргулан 1949а: 29], – деп сипаттама беруінен ғалымның керуен жолын терең зерттегенін, аймакты жақсы білгендігін байқауға болады.

Ал К.М. Байпаков осы «Хан жолы» жаңа дәүірге дейін кәдеге жараган, бұл жол Тараздан шығып, Таластың ағысы бойымен төмен жүріп, Мойынқұм мен Бетпақдала арқылы Атасу жағасына апарады деп жазды [Байпаков 1986: 256].

Ибн-Бахра мен әл-Идрисидің мәліметтеріне қарағанда, сауда жолы, Тараздан басталып, Адахес, Дех Нұджикес қалалары арқылы Ертістегі қимақтарға, қимақ қақаны ордасына, одан әрі Енисейдегі қырғыз еліне жеткізеді еken. Жібек артқан керуен қырғыздарға әрбір үш жыл сайын қатынап тұрған деген.

Болаттау ауданында «Хан жолын» Қаратай қалаларын Қарқаралы жазығы мен одан әрі Ертіске жалғасқан үлкен керуен жолы қызып өтеді [Маргулан 1949б: 70]. Ол атақты «Қарқаралы жолы». Ә. Марғұлан «Қарқаралы жолы» Бетпақдала шөлін солтүстік шығыс бағытта Қарақаралы даласы мен Ертіс жазығын оңтүстіктің қалаларымен байланыстырып тұрған ұзын жолдардың бірі деп бағалады. Осы жол арқылы мәдени және сауда байланысы жалғасып тұрды. Топографиялық жағынан «Хан жолымен» бірдей деп жазды. Қарқаралы жолы шығыс қанатта өткен. Оңтүстіктегі ол Хантау мен Шу-

га тартса, солтүстікте ежелгі қимақтар елі – Ертіс бойына бағытталған, – деп жазды А.З. Бейсенов [Бейсенов 2014: 14].

Әлкей Ҳақанұлы Уванас, Жетікоңыр жолдары туралы: «Уванас және Жетікоңыр жолдары оңтүстікке Отыrap, Түркістан және Созак қалаларынан басталған. Созактан бірге шыққан бұл жол Шу өзеніндегі Тайёткел (не Қекмұрынтай) өткеліне жеткенде екіге болінген: бір жол Жетікоңыр құмдарына қарай бет алса, ал екінші жол (Уванас) Сарысу, Есіл, Нұра өзендері алқабына Ертістің төменгі ағысына дейін жеткен. Уванас жолы Бетпақдаланың орталық бөлігімен, Бөрітескен, Сорбұлақ, Мыйқайнар және Уванас шатқалы арқылы өтіп Сарысу өзені аңғарына жалғасады. Уванас жолы оңтүстік пен солтүстікті жалғап тұрған өте қыска жол. Бұл жол арқылы ерте көктемде және күзде ғана өтуге болады. Уванас жолының орта ғасырларда және одан кейінгі уақыттарда да қын жері ол Шу өзені аңғарынан Сорбұлаққа дейінгі 180 шақырымдай болатын, сусыз аймақ болып саналды. Бұл ешқандай өсімдік өспейтін шөл дала, керуен майдары теуіп жетін шөп те жоқ. Уванас, Бөрітескен және Сорбұлақтың терендігі төрт-бес метрден шығатын құдық сүйнен өзі тұзды болып келеді, ішуге жарайтын суды Жиделіқұдық шатқалынан ғана алуға болады. Осы Жиделінің сүйнен ішуге жарайтындығын, адамдардың осында ерте кезден-ақ қоныстанғандығын бұлақ басындағы ежелгі тұрактар мен қола дәүірінің кременен жасаған құралдардан байқауға болады.

Сарысу өзенінен өткенен кейін Уванас жолы екіге болініп кетеді. Бір

жол солтүстік және солтүстік-шығысқа қарай Нұра өзенінен Есіл жазығын кесіп өтіп Сілеті өзенінің жоғарғы жағына дейін жетті. Ал екінші жол Сарысу өзенінен солтүстікке Нұра өзеніне қарай жылжып, Ботағайға дейін жетті. Үлкен Уванас жолынан бірнеше көш және керуен жолдары тарап отырды [Маргулан 1949б: 73]», - деп Уванас жолын сипаттап берді.

Келесі Бетпақдаланың атақты жолдарының бірі Жетіқоңыр немесе Кендірлік керуен жолы оңтүстік пен солтүстіктің жалғастырып тұрған жол. Ғалым осы жолды сипаттай келе осы Жетіқоңыр жолы Ташкенттен Ақмолага Орта Азияның тауарларын: жібек, кептірілген жемістер, кілемдер және т. б. тасымалдады деп жазды.

Жетіқоңыр жолы Шолақеспеден Кендірлікке дейінгі жерді есептемегендеге өте жайлы болған. Өйткені ауыз су мен малға азық жолдан табылып тұрған. Сондықтан керуен жолдары көбінесе осы жолды таңдал отырған, – деп Ә. Марғұлан Жетіқоңыр керуен жолының ерекшелігін көрсетіп берді [Маргулан 1949б: 74]. Шолақеспеде керуен салыстырмалы түрде қарағанда шаршаған малдарды азықтандыру үшін ұзағырақ аялдағанын, Шолақеспеден Кендірлікке дейінгі жол Бетпақдаланың ең сусызы жерімен өтеді және арақашықтығы 120 шақырымдай. Шолақеспеден Кендірлікке дейінгі өткел кейде қайғылы оқиғамен аяқталатын дей келе, ғалым талдап отырған мақалада, осындай ұзак арақашықтықты еңсерудің әр түрлі жолдарын атап көрсетіп берді.

Келесі бір манызды керуен жолының бірі – Сырдарияның төменгі ағысынан Орталық Қазақстанның кең жазығына дейінгі жол Сарысу

өзенінің бойымен жүргендіктен халық ауызында және әдебиеттерде Сарысу жолы деген атпен белгілі керуен жолы. Сарысу жолының оңтүстіктегі шығар жері Отырар, Сауран, Жанкент, Сығанақ қалалары болды. Жанкентте жол екіге айырылды, біреуі тікелей Сарысу бойымен солтүстік-шығысқа, ал екіншісі Сырдарияны жағалай Сығанақта Отырар мен Сауранның шықкан жолдармен қосылып кетеді.

Сарысу керуен жолы Есіл өзенінің төменгі ағысымен жалғасып, солтүстікке қарай Тобыл мен Ертіс өзендерінің аңғарына дейін жетеді. Сарысу керуен жолына академик Ә. Марғұлан ортағасырларда Орталық Ресейді Қазақстан мен Орта Азиямен жалғап тұрған маңызды керуен жолы болды деп баға берді. Және осы жолмен орыстың және Орта Азияның тауарларын алып керуен жүрді, Ресей мемлекетінің елшілері Қазақ хандығына келіп тұрды, олардың Сығанақта немесе Түркістанда резиденциялары болды. Торғай даласында XV–XVI ғғ. ногайлардың қыстауы мен елді мекендері болған Үй өзенінің аңғары, Тобыл өзенінің жоғарғы жағы, Обаган өзенінде керуен жолдары жиі түйісіп отырды – деп жалғастырды. Бетпақдаланың шөлді даласы мен басқа да жерлермен өтіп жатқан керуен жолдарына қысқаша шолу жасай келе автор, осы жолдарды жүріп өту қарапайым жұмысшы халыққа қындық тудырғанын, керуен жолы бойындағы терең құдықтарды қазып, үлкен көшті алып өту солардың мойнында болды деп мақаланы қортындылады [Маргулан 1949б: 77].

1950 ж. жарық көрген «Историко-топографический фон Восточной Бетпак-Далы» атты мақаласында

СССР Фылым академиясының архивінде сақтаулы Шу және Сарысу өзендері бассейндеріндегі ескерткіштер жайында сакталған материалдарға талдау жасаған. Олар: академиялық экспедицияның жетекшісі А.И. Шренктің күнделігі, топограф Нифантьевтің жазбалары. «Ол Сарысу өзенінің жоғарғы ағысынан Шуга қарай Бетпақдаланың шығысымен, Қарқаралы мен Балқаш бойы даласымен жүріп өтті. Шығыс Бетпақдаладан үш керуен жолын анықтап және олардың аттарымен бірінші рет картага түсірді», – деп Нифантьевтің еңбегіне тоқтала келе [Маргулан 1950б: 62], оның Шығыс жолы мен Хан жолы деп аталатын екі жолды сипаттауы біз үшін маңызды деді. Нифонтьевтің сипаттамасы бойынша «Хан жолы» шығыс Бетпақдалада Көкжиде шатқалында түйістін солтүстік және солтүстік-шығыс екі басты маршруттан түрді, онтүстік пен солтүстікті жалгайтын мәдени – экономикалық маңызы зор бір керуен жолын құрады. Жол Сарысу мен Қарқаралы даласын жоғарғы Шу мен Талас бассейні қалаларымен бір уақытта жалғастырып түрді. Кейбір маңызды археологиялық объектілердің осы керуен жолына жақын орналасуы кездейсоқтық емес [Маргулан 1950б: 63], – деп атап өтті. Сонымен қатар осы мақалада геодезист Ю.А. Шмидттің археологиялық бақылауы аса көніл бөлуге түрарлық, ол Орталық Қазақстанның онтүстік белгіндегі керуен жолының бойында маршруттың түсірілім жасаған деп оның еңбегіне талдау жасады.

Академик Әлкей Хақанұлы өзінің зерттеу еңбектерінде керуен жолдарымен қатар осы жолдардың бойынан табылған архео-

логиялық ескерткіштерге жеке-жеке тоқталып, оларды жан-жақты қарастырды. Отырықшылар мен көшпендердің арақатынасын, ортағасырлық қалалардың және оның тұрғындарының қалыптасуына көшпендердің әсерін анықтау мәселесіне көп көніл бөлді.

Ғалымның қызы Дәнел Әлкейкізы өзінің «Ә.Х. Марғұланның өмірі мен ғылыми қызметі» деген мақаласында ғалымның керуен жолдары мен ортағасырлық қалаларды зерттеуі жайында: «Ә.Х. Марғұлан мыңдаған шақырымға созылып жатқан керуен жолы және қазақтардың көшінің бағытымен жүріп өтіп, ондаған археологиялық ескерткіштерді ізден тапты, оларды жан-жақты зерттеп, жүйелі түрде сипаттап берді. Ол өзіне дейінгі зерттеушілер айтқандай Қазақстан өмір нышаны жоқ анда-санда көшпендердің жолы өткен құм дала емес екендігін дәлелдей берді» [Маргулан Д. 2018: 40], – деп баға берді* (*автордың аудармасы).

Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерін зерттеуде де Ә. Марғұланның алар орны ерекше. Ортағасырлық ескерткіштерге археологиялық зерттеулер жүргізу арқылы сол уақыттағы халықтардың тыныстыршылігінен, сол уақыттың мәдени және саяси өмірінен мол мағлұматтар аламыз. Қалалардың пайда болуы, этникалық құрамы, ортағасырлық қала еркениетінің дамуы жайында тың деректер тапты.

ОНТҮСТИК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СЫР, ШУ ЖӘНЕ ТАЛАС ӨЗЕНДЕРІНІҢ БОЙЫНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ҚАЛАЛАРДЫҢ ОРНЫНА АЛГАШ РЕТ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРАЫН ЖҮРГІЗІП, ТАРАЗ, ОТЫРАР, САЙРАН, САУРАН, СЫГАНАҚ ҚАЛАЛАРЫН ЗЕРТТЕУІ АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНА БАГА ЖЕТПЕС

мұра болғаны белгілі. Сонымен бірге сан алуан көне аңыз-әнгімелер, ертегілер мен эпикалық жырлар нұсқаларын ел арасынан көптеп жинады, қазақтың материалдық және рухани мәдениетімен жіті шүгілданды. Оның жан-жақты жүргізген археологиялық және этнографиялық зерттеулерінің нәтижесі 1950 жылы басылып шыққан «Ежелгі Қазақстан құрылымы өнері мен қалалары тарихынан» [Маргулан 1950а: 125] деген көлемді монографиялық еңбекі болды. Бұл еңбекі ортағасырлық Қазақстанның, нақтылай түссеқ Жетісудан Оралға дейінгі қалалар жөніндегі бірінші еңбек болды. Кітапта қазақтың отырықшылық дәстүрінің ерте кезден келе жатқаны археологиялық, архитектуралық материалдар негізінде дәлелденіп көрсетілді. Фалымның осы пікірін кейінгі зерттеушілер толығымен қолдауда.

Осы еңбегінде: «Қазақстанның табиғат құбылыстарына қарай онтүстік пен солтүстік облыстардың аралығында жыл сайынғы көшуден Сырдария бойынан және Қаратай ауданынан солтүстікке қарай Сарысу және Есілге қарай дәстүрлі көш жолы қалыптасты. Солтүстіктің даласы мен онтүстіктің қоныстарын жалғап түрган меридионалды көш жолы Сырдария мен Орталық Қазақстан даласының арасында көшіп жүрген үш халықтың – оғыздар, қыпшақтар және қаньыларды құрады», [Маргулан 1950а: 75] – деп жазды.

Ә.Х. Марғұланның басқаруымен 1950 жылы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы Сарайшықтан Ырғыз даласы (Торғай) арқылы өтетін Ұлытауға дейінгі керуен жолын зерттеуді мақсат етіп

көйді. Экспедиция Жезқазган, Торғай даласы, Шалқар темір жол бекеті арқылы барлау жұмыстарын жүргізді. Торғай өзені бойынан оғыз (VI–VIII ғғ.) мәдениетіне жататын тас жәшігі бар қабір тапты. Алғаш рет Сарайшық қаласына қазба жұмыстарын жүргізіп, Сарайшық қаласынан Үргенші қаласына, Торғай және Ұлытау далаларына қарай катынаган керуен жолдарының іздері табылды. Экспедиция мұнымен қатар Сағыз, Ембі, Хобда, Темір өзендерінің бойынан елді мекендер мен керуен сарайлардың кирандыларын тапты [Маргулан 1950в].

Ол қазақ сәулеттінің тарихы ежелгі керуен жолдармен байланысты дей келе, Онтүстік және Орталық Қазақстанда, Каспий бойы мен Маңғыстауда ежелгі ескерткіштер көпtek saқталған [Маргулан, 2011: 7], – деп Қазақстанның басқа аймақтарында да осы тарихи кезең ескерткіштерінің мол екенін көрсетті.

Қорытынды

Қазақтың белгілі энциклопедист ғалымы, Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі, Қазақстан ғылымина еңбекі сінірген ғылым қайраткері, филология ғылыминың және мәдениеттану ғылымдарының докторы, профессор Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғылыми мұраларын тенденсі жоқ рухани қазына деп айтуға болады.

Қазақстан археологиясының дамуы мен қалыптасуында академиктің ғылыми еңбектерінің рөлі өте зор. Тақырыпқа арқау болып отырған ортағасырлық керуен жолдарын зерттеуде Әлкей Хақанұлының еңбекі ерекше көңіл аудараптық. Осы мәселені ғалым Орталық Қазақстан

археологиялық экспедициясының алғашқы жылдардағы қорытындыларында Қыпшақ даласы мен Сырдария қалалары арасында жүріп өтетін керуен үшін Жетіқоңыр оазисі демалып токтап өтететін орны болғандығын, көшпендердің жайылымды жыл мезгілдеріне қарай өз тіршіліктеріне ыңғайластырып, көш жолдарының бағыттарын, ұзактығын есептеп отырғандығын атап көрсетті.

Галымның мақалаларында тікелей тоқталған Бетпақдала бойымен өтетін бірнеше керуен жолдары: «Хан жолы», «Қарқаралы жолы», «Уанас жолы», «Жетіқоңыр жолы», «Сарысу жолы». Ә.Х. Марғұлан Тараздан шыққан керуен жолы Оқкүм, Қызылқорғанды басып өтіп Болаттауға барғанда Қарқаралы мен Хан жолдарына қосылған дейді. «Хан жолы» арқылы Шу және Талас өзендерінің аңғарынан Орталық Қазақстанның далаларына және Есіл, Тобыл, Ертіс бойы қалаларында сауда байланысы жалғасты. Осы жол арқылы онтүстіктен Ірбіт, Петропавл және Түмен жәрмеңкелеріне көптеген керуендер өтіп, Қоянды, Ақмола, Атбасар, Өзлиеата және Пішпекте (Фрунзе)

жі болып тұратын жәрмеңкелерге сансыз ағылған керуендер қатынап тұрды деп сипаттаса, «Қарқаралы жолы» Бетпақдала шөлін солтүстік шығыс бағытта Қарақаралы даласы мен Ертіс жазығын онтүстіктің қалаларымен байланыстырып тұрған ұзын жолдардың бірі деп бағалады.

Уванас жолы онтүстік пен солтүстікті жалғап тұрған өте қысқа жол. Бұл жол арқылы ерте көктемде және күзде ғана өтуге болады дей келе бұл жолмен өтудегі жер жағдайын талдап берді. Келесі Бетпақдаланың атақты жолдарының бірі Жетіқоңыр немесе Кендірлік керуен жолы онтүстік пен солтүстікті жалғастырып тұрған жол. Жетіқоңыр жолы Шолақеспеден Кендірлікке дейінгі жерді есептемегендеге өте жайлы, ауыз су мен малға азық жолдан табылып тұрған. Келесі бір маңызды керуен жолының бірі – Сарысу жолы деген атпен белгілі керуен жолына академик Ә. Марғұлан ортағасырларда Орталық Ресейді Қазақстан мен Орта Азиямен жалғап тұрған маңызды керуен жолы болды деп баға берді. Қорыта айттар болсақ ғұлама ғалым өзінің мақалаларында ортағасырлық керуен жолдарын талдап, сараптады.

ӘДЕБИЕТ

1. Ақишиев К.А. Археология в Казахстане за советский период // СА. 1967. № 4. С. 62-78.
2. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата: Наука, 1986. 256 с.
3. Бейсенов А.З. Сарыарқаның көне жәдігерлері. Алматы: ИА КН МОН РК, 2014. 196 б. (қазақша, орысша, ағылшынша).
4. Елеуов М.Е. Шу Талас өнірлерінің ортағасырлық қалалары мен мекендері (VI–XIII ғ. басы): тарих ғыл. док. автореф. Алматы, 1999. 19 б.
5. Елеуов М. Шу мен Талас өнірлері ортағасырлық қалаларының зерттелу тарихы. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеті, 2001. 108 б.

6. Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж.К. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-арки. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 247 с.
7. Маргулан А.Х. Некоторые итоги и перспективы археологического изучения Казахстан // Известия АН КазССР. Сер. археол. 1948а. Вып. 1. С. 3-32.
8. Маргулан А.Х. Археологические разведки в Центральном Казахстане (1946 г.) // Известия АН КазССР. Сер. историч. 1948б. Вып. 4. С. 119-144.
9. Маргулан А.Х. Отчет о работе Центрально-Казахстанской археологической экспедиции 1947 года // Известия АН КазССР, сер. археол. 1949а. Вып. 2. С. 4-36.
10. Маргулан А.Х. Древние караванные пути через Бетпак дала // Вестник АН КазССР. 1949б. № 1. С. 68-78.
11. Маргулан А.Х. Из истории городов строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1950а. 121 с.
12. Маргулан А.Х. Историко-топографический фон Восточной Бетпак-Далы // Вестник АН КазССР. 1950б. № 6. С. 61-72.
13. Маргулан А.Х. Отчет о научно-исследовательских работах Института за 1950 г. 1950в // Архив ИА КН МОН РК. Ф. 11, оп. 2, д. 67.
14. Маргулан А.Х. Сочинения. В 14-ти т. / сост. Д.А. Маргулан, Д.А. Маргулан. Алматы: изд-во «Алатау», 2011. Т. 8. 472 с.
15. Маргулан Д.А. Жизнь и научная деятельность А.Х. Маргулана. Образ ученого и человека // Археология Казахстана. 2018. № 1-2. С. 37-47.
16. Манапова Ә.М. Әлкей Хақанұлы Марғұлан мұрасы // Қазақстан археологиясы. 2018. № 1-2. С. 48-58.

REFERENCES

1. Akishev, K. A. 1967. In: *Sovetskaya arheologiya (Soviet archaeology)*, 4, 62-78 (in Russian).
2. Baipakov, K. M. 1986. *Srednevekovaya gorodskaya kultura Yuzhnogo Kazahstana i Semirechiya (Medieval urban culture of Southern Kazakhstan and Semirechye)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
3. Beisenov, A. Z. 2014. *Saryarkanyн kone zhadigerleri (The ancient treasures of Saryarka)*. Almaty: A.Kh. Margulan Archaeology Institute (in Kazakh, Russian, English).
4. Eleuov, M. E. 1999. *Shu Talas onirlerinin ortagasyrlyk kalalary men mekenderi (VI-XIII g. basy): tarih gyl. dok. avtoref. (Medieval towns and settlements of Shu and Talas (6th – 13th): abstract of the Doct. Dis.)*. Almaty (in Kazakh).
5. Eleuov, M. 2001. *Shu men Talas onirleri ortagasyrlyk kalalarynyн zerttelu tarihy (The history of the study of the medieval cities of Shu and Talas)*. Astana: L.N. Gumilyov Eurasia University (in Kazakh).
6. Kadyrbayev, M. K., Kurmankulov, Zh. K. 1992. *Kultura drevnih skotovodov i metallurgov Sary-arki (Culture of ancient pastoralists and metallurgists of Sary-arka)*. Alma-Ata: “Gylym” Publ. (in Russian).
7. Margulan, A. Kh. 1948а. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. arheol. (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. archeol.)*, 1, 3-32 (in Russian).
8. Margulan, A. Kh. 1948б. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. istor. (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. history)*, 4, 119-144 (in Russian).
9. Margulan, A. Kh. 1949а. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. arheol. (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. archeol.)*, 2, 4-36 (in Russian).
10. Margulan, A. Kh. 1949б. In: *Vestnik AN KazSSR (Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)*, 1, 68-78 (in Russian).
11. Margulan, A. Kh. 1950а. *Iz istorii gorodov stroitevnogo iskusstva drevnego Kazahstana (From the history of the cities of the construction art of ancient Kazakhstan)*. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR Izd-vo AN KazSSR (in Russian).

12. Margulan, A. Kh. 1950b. In: *Vestnik AN KazSSR (Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)*, 6, 61-72 (in Russian).
13. Margulan, A. Kh. 1950c. In: Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute. F. 11, op. 2, d. 67.
14. Margulan, D. A., Margulan, D. A. (compl.). 2011. Margulan, A. Kh. Essays in 14-vol. Almaty: "Alatau" Publ. Vol. 8 (in Russian).
15. Margulan, D. A. 2018. In: *Kazakhstan Archeology*, 1–2, 37-47 (in Russian).
16. Manapova, A. M. 2018. In: *Kazakhstan Archeology*, 1–2, 48-58 (in Kazakh).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 21.10.2021.

Рецензенттер макұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 30.10.2021.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2021.